

УНІВЕРСИТЕТСЬКА ОСВІТА ЗА М. ДРАГОМАНОВИМ: НАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

А. М. Якімова

Якімова А. М. Університетська освіта за М. Драгомановим: національна модель і європейський досвід. Михайло Драгоманов – видатний український історик, етнограф, громадський діяч, публіцист, політичний мислитель. Він широко розкривав конституційні, етнічні, міжнародні, культурні та освітні питання; займався також літературною критикою. У 1889 р. болгарський уряд запросив М. Драгоманова очолити кафедру історії у новоствореному першому болгарському університеті. У своєму баченні університетської освіти український вчений на перше місце ставив академічну свободу. Він вважав, що університетська освіта за своєю суттю повинна бути національною й потрібно широко використовувати набутий європейський досвід.

Ключові слова: академічна свобода; національний університет; європейський досвід.

Якімова А. Н. Университетское образование по М. Драгоманову: национальная модель и европейский опыт. Михайло Драгоманов – известный украинский историк, этнограф, общественный деятель, публицист, политический мыслитель. Он подробно рассматривал конституционные, этнические, международные, культурные и образовательные вопросы; занимался также литературной критикой. В 1889 г. болгарское правительство пригласило М. Драгоманова возглавить кафедру истории в новообразованном первом болгарском университете. В своем видении университетского образования украинский ученый на первое место ставил академическую свободу. Он считал, что университетское образование по своей сути должно быть национальным и что необходимо широко использовать имеющийся европейский опыт.

Ключевые слова: академическая свобода; национальный университет; европейский опыт.

Iakimova A. M. University Education according to M. Drahomanov: National Model and European Experience. Mykhailo Drahomanov is a prominent Ukrainian historian, ethnographer, civic leader, publicist, political thinker. He dealt extensively with constitutional, ethnic, international, cultural, and educational issues; he also engaged in literary criticism. In 1889, the Bulgarian government invited M. Drahomanov to lead the Department of History at the newly established first Bulgarian University. In his vision of university education, the Ukrainian scientist placed academic freedom in the first place. He believed that university education in its essence should be national and necessary widely use the acquired European experience.

Keywords: academic freedom; national university; European experience.

У другій половині XIX ст., після звільнення 1878 р. з-під турецької залежності, Болгарія приступила до розбудови своєї державності. У 1879 р. болгарський уряд запросив чеського вченого Костянтина Іречека, автора книги «История на българите» (1876), допомогти в організації болгарської просвіти. В автобіографії від 1904 р. К. Іречек зізнався, що в організації навчальної справи в Болгарії його переслідувала мета «створення болгарського університету»¹. У договорі, укладеному 22 серпня 1883 р. між К. Іречком, як директором Народного музею, і болгарським урядом, було передбачено його право «у випадку, якщо в Софії відкрилась би Вища школа або університет», бути там професором². Однак 1884 р. К. Іречек отримав повідомлення про його призначення професором загальної історії в Празькому чеському університеті, й він виїхав до Праги. Отже, К. Іречек, на якого болгарський уряд покладав великі надії, не судилося стати засновником Софійського університету. Після відкриття Вищої школи в Софії К. Іречеку неодноразово надсилалися запрошення викладати у першому вищому навчальному закладі Болгарії, але він відмовився³.

Ідейним сподвижником Костянтина Іречека у цій справі можна розглядати відомого українського вченого Михайла Драгоманова, якому випало брати активну участь у творенні першого болгарського університету⁴. За М. Арнаудовим, у березні 1889 р. Міністерство просвіти, з ініціативи І. Шишманова, запропонувало відомому професору українцю Ми-

хайлу Драгоманову посаду викладача історії у Вищій школі⁵. А. Теодоров у своїх спогадах теж писав, що «за порадою І. Д. Шишманова Живков (міністр народної освіти Болгарії – А.Я.) запросив у 1889 р. викладачем у Вищу школу Михайла Драгоманова (1841–1895), колишнього професора історії Київського університету. Він став світочем і в Софії»⁶.

У листі від 24 листопада 1888 р., відповідаючи І. Шишманову, М. Драгоманов написав: «Дорогий Іване Дмитровичу! ... Я, звичайно, дуже радий працювати в Болгарії, так що і зараз готовий відписати, що в принципі приймаю запрошення»⁷. Одночасно М. Драгоманов поставив кілька конкретних запитань і, зокрема: «Чи існує або чи буде існувати у вищій школі законом визнана свобода науки і викладання?»⁸ й додав, що поки не матиме відповідей на поставлені питання, йому важко «на що-небудь відважитися і, навіть, думати серйозно»⁹ про пропозицію болгарського уряду.

Лідія Драгоманова, старша дочка вченого, навчалася в Женевському університеті. 1 січня 1888 р. студенти й студентки Женевського університету, вихідці з Росії, вирішили приєднати свої голоси до протесту російських студентів проти існуючих університетських порядків у вищих навчальних закладах, закритих за розпорядженням царського уряду. В оприлюдненому „Зверненні“ женецькі студенти висловили побажання, щоб їхня героїчна стійкість привела «у найближчому майбутньому до встановлення в наших краях тієї академічної свободи (виділено у „Зверненні“ – А.Я.), без якої немислима вища наукова школа в цивілізованих країнах»¹⁰. Лідія Драгоманова була серед тих, хто підписав це „Звернення“. У листі до Івана Шишманова Лідія зауважила, що чернетку тексту звернення написав батько – Михайло Драгоманов¹¹. М. Драгоманов був присутній на зборах студентського товариства, коли обговорювався текст звернення, навіть виступав й висловив думку, що «не слід сходити з шляху, прокладеного російськими студентами, тобто, не кидатися в політику, а вимагати академічну свободу»¹². Отже, М. Драгоманов вважав, що необхідно наблизити східноєвропейську модель вищої наукової школи до тої, яка вже існувала «в цивілізованих країнах», тобто західноєвропейських. Враховуючи історичні умови, М. Драгоманова природньо хвилювало питання академічної свободи в першій вищій школі Болгарії, яка тільки зароджувалася.

1 жовтня 1888 року в Софії відкрився перший болгарський вищий навчальний заклад – Вищі Педагогічні Курси, який законом від 18 грудня 1888 р. був реорганізований у Вищу школу. У кінці 1888/1889 навчального року ректор Вищої школи А. Теодоров на засіданні ради викладачів прочитав річний рапорт Міністерству освіти, який необхідно було обговорити й затвердити. У третьому розділі йшлося про викладачів, і особлива увага акцентувалася на проханні завчасу повідомити про лекції, які вони читатимуть у наступному семестрі¹³. А. Теодоров пояснив: «Мета цього прохання була зрозумілою. Тут немає одної достатньої бібліотеки, яка б задовольнила повністю потреби одного читача з обраної ним спеціальності або з окремо взятого питання; немає тут і т р а д и ц і й (виділено А. Теодоровим – А.Я.), згідно яких можна взятися за швидке складання плану викладання, ні то засвоєного з літератури методу з різних дисциплін»¹⁴.

Можливо саме тому М. Арнаудов, котрий стверджував, що Міністерство освіти запросило М. Драгоманова викладати у Вищій школі з ініціативи І. Шишманова, підкреслював, що І. Шишманов був неймовірно щасливий, «тому що Вища школа дістала одну першокласну наукову силу, яка зробила б честь будь-якому іншому європейському університетові»¹⁵.

Витоки наукової школи М. Драгоманова формувалися перш за все в Київському університеті Св. Володимира¹⁶. У студентські роки найбільший вплив на М. Драгоманова мав один з найпопулярніших університетських професорів В. Шульгін, який запровадив студентські семінари на зразок тих, що існували в західноєвропейських університетах. Українські дослідники зауважують: «Для вихованців В. Шульгіна, які пройшли його науковий вишкіл, методика роботи з джерелами відіграла важливу роль. Недарма чимало з них стали відомими науковцями і громадськими діячами»¹⁷.

Викладаючи в Київському університеті, М. Драгоманов у своїх лекціях і рефератах «налягав на порівняльний метод»¹⁸, про що писав сам в «Автобіографічній замітці». До Археологічного з'їзду у 1874 р. М. Драгоманов і В. Антонович видали перший том «Исторических песен малорусского народа» з порівняльним коментарем М. Драгоманова¹⁹. В «Автобіографічній замітці» останній відзначив, що під час закордонного наукового

відрядження у 1870–1873 рр. він продовжував збирати «у різних бібліотеках матеріали для порівняльного коментаря до «Історичних пісень малоросійського народу»²⁰, над якими працював з В. Антоновичем з 1869 р. Я. Гарасим теж робить акцент на тому, що у своїй роботі «молоді дослідники орієнтувалися на досягнення західноєвропейської науки»²¹, які полягали в ревізії народних пісень, «чистці» різних фальсифікатів і виявленню підрбок.

До виїзду за кордон 1876 р. М. Драгоманов мав успішну університетську професорсько-викладацьку і наукову кар'єру. За збірник «Исторические песни малороссийского народа» разом із В. Антоновичем він отримав Уваровську премію. Аналіз особистої бібліотеки вченого показує, що той уважно слідував за розвитком вітчизняної наукової думки, а під час трирічного закордонного наукового відрядження познайомився ближче з європейськими науковими досягненнями. Отже, молодий учений М. Драгоманов успішно засвоїв досвід як східноєвропейських, так і західноєвропейських наукових шкіл і застосовував цей досвід у своїх університетських лекціях і наукових студіях.

Перебуваючи у вимушеній еміграції з 1876 р. в Женеві й до прибуття в Софію у 1889 р., М. Драгоманов мав нагоду познайомитися ближче з розвитком університетської та, взагалі, новими здобутками європейської науки, встановити наукові контакти з відомими західноєвропейськими вченими. Так, наприклад, завдяки навчанню дочки Лідії в Женевському університеті, вчений добре знав його програми й особисто познайомився з деякими викладачами, навіть бував на їх лекціях. У женеvський період М. Драгоманов засвоїв найкращі надбання європейської культурно-історичної школи й завоював справедливе визнання серед видатних фольклористів Європи, а перші три міжнародні конгреси фольклористів (1889, 1891, 1893) засвідчили, що ім'я М. Драгоманова було вписане до числа найвідоміших фольклористів світу. Отже, до прибуття в Софію професор М. Драгоманов вже був досвідченим і авторитетним європейським ученим, вченим енциклопедичної ерудованості, добре обізнаним із східноєвропейськими та західноєвропейськими науковими тенденціями. В Європі публікували його праці й писали про нього.

У листі, адресованому міністру народної освіти Болгарії Г. Живкову від 16 червня 1889 р., М. Драгоманов дав згоду викладати у Вищій школі в Софії²². Ці обставини пояснюють, чому Т. Живков хотів бачити М. Драгоманова в столиці Болгарії вже в червні²³. Міністр розраховував на допомогу вченого у складанні програм на наступний навчальний рік²⁴. І. Шишманов, який вів переписку з М. Драгомановим, попросив вченого від імені міністра освіти прибути до Софії «не пізніше кінця червня» з тим, щоб почати складати програми, підкресливши, що без М. Драгоманова вони «не хочуть робити нічого у цьому напрямку»²⁵. Учений вважав, що матеріали для програм доречніше зібрати в Європі, зокрема, в Парижі²⁶, де він мав брати участь у конгресі фольклористів. Ймовірно, по приїзду в Болгарію М. Драгоманов одразу включився в роботу зі складання навчальних програм, тому що у листі від 7 вересня 1889 р. французький вчений Л. Леже повідомив І. Шишманову: «Я щойно побачив у *Свободі* програму Вищої школи – я її переклав і переслав у *Revue internationale de l'enseignement* для друку»²⁷.

Міністр сподівався також, що М. Драгоманов погодиться на ректорство. Однак у листі до І. Шишманова в липні 1889 р. вчений дав категорично зрозуміти, що відмовляється від такої пропозиції²⁸, а згодом, на аудієнції у міністра підтвердив свою позицію. У своєму щоденнику М. Драгоманов занотував: «З приводу Вищої школи попередив, що я не маю адміністративно-організаційного досвіду і взагалі для адміністрації потрібно запропонувати болгарина, а з мене достатньо буде якщо допоможу в організації бібліотеки до занять студентів»²⁹.

М. Драгоманов вивчив каталог Народної бібліотеки з тим, щоб «виписати всі книги історичні» і впорядкувати історичний відділ бібліотеки при Вищій школі³⁰. Згідно Протоколу № 2 засідання Ради викладачів від 11 вересня 1889 р., М. Драгоманов вніс пропозицію направити міністерству список найнеобхіднішої літератури для придбання у кількох екземплярах, щоб студенти могли користуватися нею, «і в такий спосіб закласти основи майбутньої студентської бібліотеки»³¹. Завдяки пропозиції про багатоекземплярне укомплектування професор М. Драгоманов вважається основоположником студентської бібліотеки Софійського університету.

У листі до М. Павлика, датованому листопадом 1889 р., М. Драгоманов описав, що собою представляє новий болгарський навчальний заклад і повідомив, що разом з іншими

викладачами працюватиме над виробленням «проект статута б(ільше) чи менше подібного до університетського»³². У фонді проф. І. Шишманова зберігається примірник «Закону й Правил Вищої Школи» видання 1890 р. з автографом Драгоманова на обкладинці. Як видно, М. Драгоманов уважно опрацював цей документ, виправляючи та роблячи помітки на полях³³.

У кінці 1893/1894 н. р. М. Драгоманов працював в комісії з реформи Вищої школи. Вчений згадував про це у листі до М. Павлика від 7/19.VII.1894 р.: «В остатні дні мусив працювати в комісії реформи нашого В. Училища і писати ріжні оффіц. записки. *Speriamo bene!*»³⁴.

Наведені факти чітко вказують на те, що посівши кафедру загальної історії у Вищій школі в Софії, М. Драгоманов одночасно багато працював над становленням першого болгарського університету.

У серпні 1894 р. в газеті «Свободно слово» вийшла стаття М. Драгоманова «Няколко думи за нашето Висше училище», яку можна розглядати як програму заходів, запропоновану вченим для покращення діяльності Вищої школи. У першу чергу він обґрунтував потребу Болгарії мати свій національний університет, тому що сусідні держави – Румунія, Греція, Сербія, Австрія – вже мають такі заклади. М. Драгоманов свідомо вжив термін «національний університет». Роком раніше український вчений написав в Софії «Листи на Наддніпрянську Україну» у відповідь на «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка, в яких в полемічній формі розкривалися погляди вченого на різні проблеми українського національно-культурного відродження того часу. М. Драгоманов звернув увагу на те, що «слово *нація* в європейській термінології іноді значить *держжава*»³⁵. Отже, М. Драгоманов відстоював думку, що молода болгарська держава повинна мати свій державний університет, щоб не відставати від інших європейських країн. Можливо саме для того, щоб підкреслити національну ідентичність майбутнього університету, М. Драгоманов вважав, що ректором має бути болгарин. У статті «Няколко думи за нашето Висше училище» професор обґрунтував ще кілька думок, спрямованих на реалізацію цієї ідеї, що стосуються, зокрема, викладачів болгар.

По-перше, М. Драгоманов вказав критерії, яким мав би відповідати тогочасний викладач Вищої школи: повинен мати спеціальні здібності, а саме – здатність до систематичної розробки науки, спеціальну підготовку, між іншим і знання найменше 4–5 іноземних мов; близьке знайомство з викладачами наук передових європейських країн, знайомство, яке він повинен постійно підтримувати. Ця остання умова вимагає спеціальні витрати на наукову кореспонденцію, бібліотеку, подорожі й т. ін.³⁶.

По-друге, М. Драгоманов вважав, що потрібно підняти науковий рівень Вищої школи, а для цього необхідно запросити до неї тих болгар, які вже завоювали визнання у науковому світі, але невідомо чому залишилися за її межами, як, наприклад, М. Дринов, В. Златарський та ін. Було б корисно запросити на різні факультети деяких іноземних учених, відомих своїми працями і які вже викладали у вищих навчальних закладах за кордоном.

По-третє, М. Драгоманов висловився про необхідність відрядження молодих викладачів за кордон на 2–6 семестри з викладанням у різних європейських країнах, знайомства з бібліотеками, рукописами, колекціями, музеями й т. ін. Вчений підкреслив, що зовсім інше значення має перебування молодих викладачів у наукових європейських центрах, коли вони вже мають наукову підготовку і працюють там вільно з науковою метою³⁷.

За М. Арнаудовим, багато пропозицій М. Драгоманова про покращення вищої освіти в Болгарії було взято до уваги під час вироблення закону про Вищу школу у 1894 р.³⁸

На кафедрі загальної історії в Софії професор М. Драгоманов був учителем і наставником і студентської молоді, і молодих університетських викладачів. Д. Агура у звіті за 1889/1890 н.р. звернув увагу на проблеми, з якими зіткнулися викладачі у Вищій школі, у першу чергу – написання лекцій. Причина полягала в тому, що «всі викладачі, за винятком п[ана] Драгоманова – досвіченого і відомого викладача», були початківцями і повинні були «приступити спочатку до систематизації і підготовки матеріалу»³⁹.

Щодо молодих викладачів Вищої школи, своїх колег, М. Драгоманов зробив запис у щоденнику ще по приїзду в Софію, 6 вересня 1889 р.: «Іванов (математик) і Мілетіч (славист) молоді й прості, і разом з Добревим і Георговим представляють новоєвропейський елемент у школі»⁴⁰. Згодом до них приєднався І. Шишманов, який у 1894 р. перейшов з

Міністерства освіти на постійну роботу у Вищу школу й став засновником кафедри загальної літературної історії і культури, що йому неодноразово радив М. Драгоманов. Запис М. Драгоманова свідчить, що його хвилював професорсько-викладацький склад школи, й він розраховував на те, що згадані викладачі, котрі навчалися у Західній Європі, внесуть європейський елемент у викладання своїх дисциплін і піднімуть престиж нового закладу. Власне, всі вони виправдали надії М. Драгоманова, стали відомими вченими, закладаючи основи молодій болгарській науці.

Щодо самого українського науковця, то М. Арнаудов вважав, що через викладацьку діяльність в Софійському університеті професор М. Драгоманов створив власну школу⁴¹, а, отже, виховав плеяду учнів і послідовників, які стали золотим фондом болгарської науки. Серед них відомі – історики, мовознавці, літературознавці, етнографи, фольклористи та вчителі.

Болгарські вчені дали високу оцінку діяльності М. Драгоманова в Болгарії. Так, за М. Арнаудовим ім'я М. Драгоманова пов'язане з історією болгарського університету і з першими кроками сучасної болгарської науки. М. Арнаудов назвав дві, найважливіші, на його погляд, заслуги видатного вченого і мислителя перед болгарською наукою: М. Драгоманов створив підґрунтя для нового порівняльного методу, тоді зовсім невідомого болгарській науці, і дав молодій болгарській історичній і фольклорній науці кілька зразкових досліджень, «на яких вчилися і ще вчитимуться нові покоління учених»⁴². М. Арнаудов вважав також М. Драгоманова одним із засновників порівняльних фольклорних студій в Болгарії⁴³.

Отже, у своєму баченні університетської освіти загалом відомий український вчений ставив на перше місце академічну свободу. Професор М. Драгоманов дотримувався думки, що університетська освіта за своєю суттю повинна бути національною. Разом з тим, М. Драгоманов надавав важливого значення досягненням європейської науки. Цих принципів учений дотримувався у Вищій школі в Софії, допомагаючи у становленні першого вищого навчального закладу Болгарії.

¹ Арнаудов М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полувековие 1888–1938. София: Придворна печ., 1939. С. 28.

² Пак там. С. 28.

³ Пак там. С. 52.

⁴ Якімова А. До історії створення першого болгарського університету і дотичність М. П. Драгоманова до цього процесу // Матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій „Драгоманівські студії“. Софія: Бетапринт – Петрови и Сие, 2013. С. 36–39.

⁵ Арнаудов М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полувековие 1888–1938. София: Придворна печ., 1939. С. 75.

⁶ Теодоров-Балан А. Книга за мене си (Посвещавя се на стогодишнината на Софийския университет „Климент Охридски“). Софія: Унив. изд. „Климент Охридски“, Изд. на Отечествения фронт, 1988. С. 140.

⁷ Научен архив на Българска академия на науките (НА БАН). Ф. 11к „Иван Шишманов“. Оп. 3. А.е. 1864. Л. 28.

⁸ Пак там. Л. 28.

⁹ Пак там. Л. 28.

¹⁰ НА БАН. Ф. 11к. А.е. 1943. Л. 1.

¹¹ НА БАН. Ф. 11к. А.е. 1942. Л. 108.

¹² Пак там. Л. 85гр.

¹³ Арнаудов М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Софія, 1939. С. 77–78.

¹⁴ Пак там. С. 78.

¹⁵ Пак там. С. 75.

¹⁶ Якімова А. Витоки наукової школи професора М. П. Драгоманова / Алманах „Българска украинистика“, Софійський університет „Св. Климент Охридски“ (Електронно издание). Софія, 2013. Брой 3. С. 217–231.

¹⁷ Гриценко І. С., Короткий В. А., Томенко М. В. “Людина земная з печаттю пророка...” // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. К.: Либідь, 2009. С. 6–76.

¹⁸ Там само. С. 105.

- ¹⁹ Там само. С. 105.
- ²⁰ Там само. С. 97.
- ²¹ *Гарасим Я. І.* Культурно-історична школа в українській фольклористиці. Львів: Львівський держ. у-т ім. Івана Франка, 1999. С. 76.
- ²² Народна Библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ-БИА). Ф. 320 Георги Атанасов (Атанасович) Живков. А.е. 32. Л. 13–21 (6 писма) Михаил Драгоманов. Женева, Париж, София, Лондон. 23.VI.1889... 28.VI.1893. Л. 13.
- ²³ Пак там. Л. 13.
- ²⁴ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 3. А.е. 1867.
- ²⁵ Пак там. Л. 11.
- ²⁶ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 3. А.е. 1865. Л. 46гр.
- ²⁷ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 3. А.е. 851. Л. 2–3. Louis Lèger, professeur au Collège de France.
- ²⁸ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 3. А.е. 1865.
- ²⁹ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 5. А.е. 822.
- ³⁰ *Драгоманов М. П.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895): [у 8 т.] / М. Драгоманов, М. Павлик; зладив [уклад., авт. приміт. та післямови] Михайло Павлик. Чернівці: Друк. Т-ва “Руська Рада”, 1910–1912 (обкл. 1913). Т. 5: 1886–1889). 1912. С. 398.
- ³¹ Софийски градски и окръжен държавен архив. Ф. 994к. Оп. 2. СУ „Климент Охридски”, гр. София. А.е. 2. Висш Педагогически Курс. „Протоколна книга”. 28.IX.1888, София. Л. 19.
- ³² *Драгоманов М. П.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895): [у 8 т.] / М. Драгоманов, М. Павлик; зладив [уклад., авт. приміт. та післямови] Михайло Павлик. Чернівці: Друк. Т-ва “Руська Рада”, 1910–1912 (обкл. 1913). Т. 5: (1886–1889). 1912. С. 400.
- ³³ НА БАН. Ф. 11к. Оп. 2. А.е. 474.
- ³⁴ *Драгоманов М. П.* Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895): [у 8 т.] / М. Драгоманов, М. Павлик; зладив [уклад., авт. приміт. та післямови] Михайло Павлик. Чернівці: Друк. Т-ва “Руська Рада”, 1910–1912 (обкл. 1913). Т. 8: (1894–1895). 1911. С. 115.
- ³⁵ *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу // Упорядник А. Жуковський / Національна академія наук України, Інститут української археографії. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Випуск I. К., 1994. С. 163.
- ³⁶ *Драгоманов М.* Няколко думи за нашето Висше училище / *Свободно слово*. 1894. № 64. С. 2–3.
- ³⁷ Пак там. С. 2.
- ³⁸ *Арнаутов М.* История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. София, 1939. С. 111.
- ³⁹ Очерки по българския фолклор от М. Арнаутов, професор в Софийския у-т. София: Издание на Министерството на народното просвещение, държавна печатница, 1934. С. 88.
- ⁴⁰ Българський щоденник М. П. Драгоманова / з передм. Івана Романченка; підгот. до друку і прим. П. К. Атанасова // Жовтень. Львів, 1965. № 6. С. 126–136.
- ⁴¹ *Арнаутов М.* Очерци по българския фолклор. София, 1968. С. 381.
- ⁴² Пак там. С. 381, 400.
- ⁴³ Пак там. С. 69.